

В. Борисова, доцент, завідувач кафедри цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
С. Казанцев, асистент

До проблеми корпоративних прав учасників підприємницьких товариств

Останнім часом у науковій літературі поживалася дискусія стосовно того, чи охоплюються предметом цивільно-правового регулювання корпоративні відносини, і якщо це так, чи вписуються вони в існуючу систему особистих немайнових та майнових відносин — речових (абсолютних) та зобов'язальних (відносних). З огляду на цю проблему дискусійним виявилось і питання поняття корпоративних прав учасників підприємницьких товариств.

У доктрині цивільного права усталеною вважають думку правників, що корпоративні відносини виникають на підставі об'єднання фізичними та (або) юридичними особами своїх інтересів і майна для здійснення сумісної діяльності у певній організаційно-правовій формі¹. Стосовно правової характеристики цих відносин існують різні точки зору. Одні правники вважають, що це — майнові зобов'язально-правові відносини², другі, що це — зобов'язально-речові відносини³, а треті, що це — організаційні відносини⁴.

В умовах ринкової економіки цивільне право регулює відносини, які навряд чи повною мірою беззастережно можна віднести, у традиційно-

¹ Див.: *Спасибо-Фатеева И. В.* Акционерные общества: Корпоративные правоотношения. — Харьков, 1998. — С. 22–37; *Луць В. В., Сивий Р. Б., Яворська О. С.* Акціонерне право: Навч. посіб. / За заг. ред. В. В. Луця, О. Д. Крупчана. — К., 2004. — С. 15–16; *Пахомова Н. Н.* Основы теории корпоративных отношений (правовой аспект). — Екатеринбург, 2004. — С. 10–11; *Григанс Я. М.* Корпоративные отношения: Правовое регулирование организационных форм. — М., 2005. — С. 2.

² Див.: *Луць В. В., Сивий Р. Б., Яворська О. С.* Вказ. праця. — С. 14.

³ Див.: *Суханов Е. А.* Предмет гражданского права // *Гражданское право: Учебник: В 2 т. Т. 1* / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1998. — С. 25–30; *Козлова И. В.* Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: Учеб. пособ. — М., 2003. — С. 245; *Спасибо-Фатеева И. В.* Вказ. праця. — С. 24–25.

⁴ Див.: *Степанов И. В.* Корпоративные отношения в коммерческих организациях как составная часть предмета гражданского права: Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. — М., 1999. — С. 13; *Майфат А. В.* Особенности инвестирования в предпринимательскую деятельность. Вопросы теории и правоприменения. — Екатеринбург, 2001. — С. 117.

му розумінні цього слова, до особистих немайнових або до майнових відносин і, передусім, це стосується корпоративних відносин.

Корпоративні відносини — це відносини з множинністю суб'єктів привласнення майна, а тому їх слід характеризувати як змішані майново-організаційні відносини, в яких організаційні елементи спрямовані на обслуговування як речових, так і зобов'язальних відносин. Вони відрізняються від інших цивільних відносин таким: по-перше, підставою їх виникнення є акт узгодження воель учасників; по-друге, згодою учасників встановлюється особливий порядок реалізації фактичної можливості володіння, реалізації та розпорядження майном; по-третє, своєю «саморегульованістю»¹.

Корпоративні відносини існують у різних організаційних формах, які відрізняються за своїм суб'єктним складом, метою, що прагнуть досягти їх учасники, специфікою управління і ведення в них справ. Існує організаційно-правова форма корпоративних відносин у межах однієї організації — корпорації-юридичної особи і організаційно-правова форма корпоративних відносин на рівні корпорації-групи організацій, яка виникає, зокрема на підставі корпоративних контрактів про співробітництво, маючи на меті координацію виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань. Різновидом корпорацій-груп є корпорації — системи афілійованих осіб².

Корпорація — юридична особа — це організація, що заснована на членстві і функціонує у формі підприємницьких товариств³. Підприємницькі товариства — це товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та розподілу його між учасниками. Вони фінансуються за рахунок вкладів учасників (господарські товариства), пайових внесків членів (виробничі кооперативи) та до-

¹ Див.: *Снасибо-Фатеева И. В.* Акционерные общества: корпоративные правоотношения. — Харьков, 1998. — С. 18.

² Термін «афілійовані особи» (англ. — to affiliate, affiliation — приєднувати, пов'язувати) має багато значень, але всі вони визначають взаємовідносини між двома або більшою кількістю суб'єктів господарювання, які засновані на різних формах залежності та контролю. Докладніше про це див.: *Борисова В. І.* Про залежність юридичних осіб // Вісн. Акад. прав. наук. — 2000. — № 3. — С. 102–109.

³ На сьогодні ця категорія обіймає і непідприємницькі товариства, які не входять до предмета нашого розгляду.

ходів, які отримані в процесі підприємницької діяльності, а також інших джерел.

З огляду на положення ЦК в момент створення підприємницького товариства з майна кожного з його засновників виділяється певна частка, яка в поєднанні з частками інших засновників¹ створює особливий статутний (складений) капітал — матеріальну базу діяльності товариства. Внеском визнається все те, що кожен з учасників вкладає у товариство. Основним критерієм допустимості тих чи інших внесків є їх здатність збільшувати суму фінансових активів останнього, тобто рухомого майна і нерухомості, вкладень, грошей та ін. У ряді випадків, зокрема в АТ, внесок стає єдиною і достатньою умовою участі для акціонера в цьому товаристві. З цього приводу існує навіть думка, що останній мов би приєднується до цілей товариства (включаючи і отримання прибутку) внесенням певної частки в їх досягнення. При цьому відносини між АТ і акціонером, як самостійними суб'єктами права, нагадують скоріш відносини позики, адже, не беручи особистої участі в діяльності товариства, акціонер одержує дивіденди².

Не вдаючись у полеміку стосовно останнього висновку, слід зауважити, що незалежно від виду підприємницького товариства при його створенні відбувається розмежування майнових сфер засновника (засновників) і нового учасника цивільного обороту — товариства. Останнє стає власником статутного (складеного) капіталу, бо майнова відокремленість — одна із суттєвих ознак юридичної особи, яка означає, що її майно відокремлено не тільки від майна учасників, які її створили, а й від усіх інших учасників цивільного обороту. Практичне значення майнової відокремленості підприємницького товариства складається з

¹ Безумовно, поєднання часток майна не відбувається, коли йдеться про товариство однієї особи, яке за своєю сутністю лише використовує «корпоративну оболонку». Див.: *Авилов Г. Е., Суханов Е. А.* Юридические лица в современном российском гражданском праве // Вест. гражданского права. – 2006. – № 1. – Т. 6. – С. 14–25.

За чинним законодавством у формі товариства однієї особи можуть існувати як акціонерні товариства (АТ), так і товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Ці товариства можуть виникати з волі одного засновника, який формує статутний (складений) капітал, а можуть скластися вже у процесі існування юридичної особи шляхом перетворення товариства, яке засновано на об'єднанні капіталів кількох осіб, у товариство, єдиним учасником якого залишиться тільки одна особа.

² Див.: *Любимов Ю. С.* Квазисубъектное образование в гражданском праве // Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 98–124.

такого: по-перше, товариство стає суб'єктом права, що дозволяє йому виступати в цивільному обороті; по-друге, це спричиняє розподіл відповідальності учасників і товариства за своїми зобов'язаннями. Товариство відповідає за своїми зобов'язаннями належним йому на праві власності майном, якщо інше не встановлене законодавством. Учасник товариства не відповідає за зобов'язаннями товариства, а товариство не відповідає за зобов'язаннями його учасника. Втім особи, які створюють товариство, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до його державної реєстрації. Товариство буде відповідати за зобов'язаннями її учасників (засновників), що пов'язані з її створенням, тільки у разі наступного схвалення їхніх дій відповідним органом юридичної особи (ст. 96 ЦК).

Слід ще раз зауважити, що ніякої часткової або сумісної власності учасників, а тим більше третіх осіб на майно товариства не існує й не може існувати. Інший підхід до вирішення цього питання, тобто визнання речових прав засновників або третіх осіб на майно товариства, зводив би нанівець можливість визнання останнього юридичною особою.

А як же засновник? Чи можна визнати заміну права власності на частку майна засновника рівноцінною отриманню ним нового статусу — учасник товариства?

Аналіз чинного законодавства дає підстави дійти висновку, що механізм створення підприємницького товариства¹ побудований на трансформації права приватної власності засновника на внесок (частку) на корпоративні права учасника вже створеного товариства. Ці права становлять зміст корпоративних відносин і завдяки їм учасники (члени) можуть брати участь у різних формах управління товариством, зокрема, у голосуванні на загальних зборах при прийнятті відповідних рішень, участі в органах управління, отриманні інформації про стан справ у корпорації тощо і в управлінні його майном.

Утім підстави виникнення корпоративних прав є дуже специфічними і чітко визначені в законодавстві. Головними з них є участь у затвердженні статуту або підписанні засновницького договору при створенні

¹ Створення корпорації-юридичної особи – багатостадійний процес, який закріплюється чинним законодавством і становить систему фактичних і юридичних дій засновників (учасників) та державних органів, бо це залежить не тільки від волі засновників, але й від визнання цих організацій суб'єктами цивільних відносин державою.

господарського товариства, а також набуття суб'єктами права (фізичними та юридичними особами) права власності на акції та ін.

Уперше в законодавстві поняття корпоративного права було наведено в Декреті Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 р. № 24–92, де воно визначалося як право громадян брати участь в управлінні суб'єктами підприємницької діяльності й отриманні дивідендів відповідно до своєї частки майна. Вже пізніше в п. 1. 8 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» виникло дещо інше визначення корпоративних прав, які означали право власності на частку (пай) у статутному фонді (капіталі) юридичної особи, включаючи права на управління, отримання відповідної частки прибутку такої юридичної особи, а також частки активів у разі її ліквідації в порядку, передбаченому чинним законодавством. Виходячи з цього можна дійти висновку, що корпоративні відносини близькі до зобов'язальних правовідносин, оскільки також мають відносний характер, але виникають все ж таки лише в учасників корпорації (фізичних та юридичних осіб), а не самої корпорації, і існують тільки між учасниками корпорації, тобто закриті для всіх інших суб'єктів цивільного обороту¹.

Причому самі корпоративні права, що втілені, зокрема у частці у статутному капіталі ТОВ, вже не є речами, а є комплексом особистих немайнових (насамперед, право участі) та майнових прав зобов'язально-правового характеру (право вимоги виплати грошей, як дивідендів; право вимоги виплати грошей чи передачі речей при виході з товариства тощо).

З огляду на те, що чинне законодавство містить певні вимоги до статуту підприємницьких товариств, а саме в ньому повинні міститися відомості про розмір статутного капіталу з визначенням частки кожного учасника, то корпоративні права втілені у частці у статутному капіталі та впливають з права на частку.

Змістом корпоративних прав є право на отримання частини прибутку від діяльності товариства, яка відповідає частці учасника у статутному (складеному) капіталі товариства, або на одержання майна в натурі у разі виходу зі складу товариства, а також право на участь в управлінні товариства. Таку точку зору поділяють у науці чимало прав-

¹ Див.: *Борисова В. І.* Чинне законодавство про можливість купівлі-продажу дочірніх підприємств // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х., 2002. – Вип. 56. – С. 56–61.

ників¹, хоча існує й інша позиція, згідно з якою засновники (учасники) зберігають лише зобов'язальні права щодо майна товариства².

Вважаємо, що з останньою позицією погодитись не можна, адже аналіз положень ЦК та Закону України «Про господарські товариства» (далі — Закон) дає підстави дійти висновку, що при заснуванні товариства між ним і його учасниками виникає особливий правовий зв'язок, наслідком якого є корпоративні права засновника (учасника), спрямовані на отримання певних благ.

Хоча чинне законодавство не дає визначення поняття учасника товариства і обмежується лише констатацією того, що ним може бути фізична або юридична особа (ст. 114 ЦК), корпоративними правами наділяється виключно та особа, яка взяла участь у його створенні і прямо зазначена у статуті товариства як його учасник (акціонер), та відповідно має право на частку у статутному (складеному) капіталі цього товариства. Тобто саме ця особа перебуває з товариством у правовому зв'язку як його учасник. Ніяка інша фізична чи юридична особа прав учасника товариства мати не може. Це повною мірою стосується і тих осіб, які хоча і перебувають у правовому зв'язку з учасником товариства, але такому, що лежить за межами корпоративних відносин, наприклад, випливає зі шлюбу, де одним із подружжя є учасник товариства.

А звідси можна зробити висновок, що мати право на частку у статутному капіталі товариства та при цьому не перебувати з останнім у правовому зв'язку, тобто не бути учасником товариства, неможливо.

Право участі учасника у корпорації за чинним законодавством включає: право участі в управлінні товариством; право участі у розподілі прибутку товариства з одержанням його частини (дивідендів); право на вихід у встановленому порядку з товариства; право здійснити відчуження часток у статутному капіталі товариства у порядку, встановленому законом; право одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом (статті 10, 116 Закону).

Зупинимось на питанні участі учасника в управлінні підприємницьким товариством. Не треба перебільшувати роль учасника в цьому. Погоджуючись з тим, що тільки засновники можуть визначати мету та

¹ *Кравчук В.* Засновник – підприємство: сутність взаємовідносин // *Право України.* – 1998. – № 8. – С. 103–108; *Спасибо-Фатеева И. В.* Акционерные общества: Корпоративные правоотношения. – Харьков, 1998.

² Див.: *Пушкін О., Селіванов В.* Відносини підприємництва і правовий статус їх суб'єктів // *Право України.* – 1994. – № 5. – С. 13.

види діяльності юридичної особи, а звідси і межі її правоздатності, не слід забувати про те, що саме засновники прагнули створити організацію, яка була б самостійним суб'єктом права, тобто відмінним і відокремленим від них. Коли цей суб'єкт права виникає, хоча воля засновників і трансформується у волю органів управління юридичної особи, але це зовсім не означає, що надалі воля засновників і воля юридичної особи повинні і будуть збігатися. Як правильно вказував І. Покровський, воля корпорації — це воля засновника, яка продовжує одушевляти створену ним установу¹, але тільки одушевляти. Власні інтереси засновників мають, так би мовити, вторинний характер, на перше місце виходить інтерес товариства. Причому цей висновок не зміниться, навіть якщо проаналізувати залежність волі засновника і волі створеного ним товариства однієї особи. До того ж не можна забувати і про те, що засновники можуть взагалі втратити інтерес до створеної ними корпорації.

Вважаємо, що визнання юридичної особи продуктом виключно інтересів і волі засновників (учасників, акціонерів, членів кооперативу) можливе лише на такому етапі життєвого циклу юридичної особи, як етап її створення. На подальших етапах свого життєвого циклу корпорація діє і в публічних (суспільних) інтересах. Як слушно зауважує О. Вінник, господарські товариства діють в інтересах дуже широкого кола осіб: їх засновників і учасників, контрагентів, споживачів, найманих працівників, держави тощо². На наш погляд, такий підхід дає змогу відійти від одностороннього погляду на сутність корпоративного управління, за якого корпорація розглядається як замкнена система управління, у результатах діяльності якої зацікавлені лише акціонери та менеджери, і де питання управління, перш за все, зводиться до встановлення балансу між ними³. Отже, орган товариства — це правова конструкція, яка створюється з метою надання можливості сформувати і виразити волю останнього, відстоювати його інтереси, а через них і інтереси учасників.

¹ Див.: Покровский И. Основные проблемы гражданского права. — М., 1998. — С. 148.

² Див.: Вінник О. Ключові поняття корпоративної конфліктології // Підприємцтво, господарство і право. — 2000. — № 2. — С. 4.

³ Див.: Рилка О. Драгнева, Вильямс Б. Саймонс. Пересмотр корпоративного управления: можно ли с помощью концепции сторон, заинтересованных в результатах деятельности компании, избежать «дикого» капитализма в Восточной Европе? // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 2. — М. -Екатеринбург, 2002. — С. 464.

Звертає на себе увагу той факт, що за чинним законодавством загальні чергові збори ТОВ можуть проводитись у формі опитування (шляхом заочного голосування), зокрема у випадках, коли це передбачено статутом ТОВ або затвердженими товариством правилами процедури. У цьому разі проект рішення або питання для голосування надсилається учасникам, які повинні у письмовій формі сповістити щодо нього свою думку. Протягом 10 днів з моменту одержання повідомлення від останнього учасника голосування всі вони повинні бути поінформовані головою про прийняте рішення (ч. 4 ст. 60 Закону). Втім ми вважаємо, що у такій формі не можуть прийматися рішення, які пов'язані, зокрема з обранням виконавчого органу ТОВ, ревізійної комісії, затвердженням річних звітів, річної бухгалтерської звітності, розподілом прибутків і збитків ТОВ за результатами річної діяльності, що певною мірою позбавляє учасника ТОВ права на участь в управлінні цього товариства. Виходячи з вищесказаного, заборона на проведення річних загальних зборів учасників ТОВ у формі опитування має віднайти своє закріплення на рівні закону.

Корпоративні права не можуть виступати самостійними, окремими від частки у статутному капіталі, об'єктами цивільних прав. Законодавством передбачено, що право участі у товаристві — це особисте немайнове право, яке не може окремо передаватися іншій особі (ч. 1 ст. 100 ЦК), але це право і, зокрема право участі у товаристві з обмеженою відповідальністю, може передаватися учасником товариства іншій особі за умов передання їй також усіх інших особистих немайнових та майнових прав (корпоративних прав) учасника, тобто за умов передання об'єкта — носія корпоративних прав. У ТОВ таким об'єктом виступає частка у статутному капіталі (ч. 4 ст. 12 ЦК та ч. 1 ст. 147 ЦК).

Здійснення учасником товариства корпоративних прав, що втілені у частці у статутному (складеному) капіталі, а саме одержання дивідендів; вихід у встановленому порядку з товариства, відчуження частки у статутному капіталі товариства іншій особі відбувається шляхом трансформації цих прав у право власності на певні гроші або речі учасника товариства чи відповідно колишнього учасника товариства.